

Modernity and Change Amongst Eastern European Jewry at the End of the 19th Century

Simcha Fishbane, Moscow

יהודי מזרח אירופה בשלהי המאה ה-19 והתפתחות המודרניזציה

הרב ד"ר שמחה פישביין

לעיתים קרובות אנו שומעים דעות שהמודרניזציה והחילון שבעקבותיה¹ מהווים איום ישיר על היהודי שומר המצוות. מצד אחד, מודרניזציה יכולה לגרום לזניחת קיום המצוות, ההלכה והמנהגים, ומצד שני היא יכולה להשפיע על התפתחות החיים התרבותיים והאידיאיים ועל תחומי האמנות, הפילוסופיה והספרות ובמיוחד המדע². השאלה העומדת בפנינו היא: איך רבנים בסוף המאה ה-19 בעיצומה של המהפיכה התעשיתית, התיחסו והגיבו לאיום ובאיזו דרך בחרו להנהיג את החברה היהודית של זמנם.

מספר רב של רבני אירופה במאה ה-19 הרגישו שהתייחסות מחמירה והצבת "גבולות" דתיים גבוהים יותר בינם לבין העולם החילוני הוא פתרון שיכול להגן על היהודי שומר המצוות מסכנות המודרניזציה. במובן מסויים אפשר להשוות זאת לתפיסת העולם הקיצונית הבאה לידי ביטוי בהתנהגותם של חברי ה"אימ"ש" בצפון אמריקה בימינו³. לעומתם רבנים אחרים בחרו להתמודד עם השאלות ולספוג את החידושים וההמצאות של תקופתם בתוך מסגרת היהודים וההלכה⁴.

חיבור זה יבדוק בעזרת מספר הלכות את תפיסת העולם של הרב יחיאל מיכל הלוי עפשטיין (1829–1908) הרב נוורדוק, רוסיה, בהתייחסותו למודרניזציה ולנושאים טכנולוגיים, התייחסות שבהבנה שיש בה העזה רבה. הרב עפשטיין נחשב לסמכות הלכתית של יהדות מזרח אירופה בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. נבחון את ספרו ההלכתי ערוך השולחן וכמרכזן שאלות ותשובות ומכתבים אשר בחלקם פורסמו בספרים ובכתבי עת וחלקם עדיין לא יצאו לאור. דרך פסקי דינים אלו נציג את השקפת העולם של הרב עפשטיין ביחס למודרניזציה.

1. להגדרה ולדיין של חילוניות ראה ברגר 1969, 106–107, שרות 1990, ורשן 1974, 151–172.

2. ראה בדגן 1969, 107.

3. לתיאור וניתוח של חברת האימ"ש ראה, לדוגמא, הוסטטלר 1963 וניגריק 1972.

4. את התפיסה הזאת מגדיר כהן (1985, 63) כהיפוך סימלי (סימבוליק רברסל).

מתבססים על תקדימים קודמים. ההתפתחות של ההלכה על שקסיה ומנהגיה העמידה גבולות ברורים ומוגדרים⁹ כדי לשמור בפנים את "החברים" ולהרחיק החוצה את ה"סושים"¹⁰. במילים אחרות תהליך המודרניזציה יצר תנאים מתאימים לחיזוק החומרות. מחשש ההשפעה המזיקה של המודרניזציה, היו רבנים שמצאו לנכון להתנגד לטכנולוגיה החדשה כמו למשל, הרב משה סופר (1762–1839) שאימץ את האימרה "חדש אסור מן התורה" (משנה ערלה נ.ט) שהפכה בחברה החרדית לסיסמה שמגמתה לאסור כל דבר חדש רק בגלל שהוא חדש. בדומה לכך הרב שאול נתנוון (1810–1875), מראשי הפוסקים של מזרח אירופה במאה ה-19 בספרו שואל ומשיב (חלק א' סימן קג) כתב ביחס לרכבת, שניתן בעזרתה לקצר את ההודעה על מוות לקרוב משפחה החייב באבילות. הוא כתב: "דאין לשער (את משך זמן מסירת ההודעה) אלא במשהו דרך הטבע, ולא על-פי תחבולות המתחדשות. דאם לא כן, ישתנו דרכי התורה מדי יום ביומו"¹¹. כלומר, אין לערער את יציבות ההלכה על-ידי תחבולות חדשות. למחבר של השואל ומשיב, "שינוי" המבוסס על טכנולוגיה חדשה הוא סכנה ליהדות ההלכתית. דוגמא נוספת להשקפת עולם דומה מבוטאת על-ידי הרב ישראל מאיר הכהן קגן, (בעל ה"חפץ חיים) (1838–1933) שהיה סמכות רבנית מובילה של תקופתו, בפרוש המשנה ברורה לשולחן ערוך אורח חיים. בספר זה שהתקבל כאחד מספרי הפסק המרכזיים של המאה ה-19 וה-20, הוא מציג עמדה מחמירה ברוב הנושאים המודרניים שניצבו בפני היהודים בתקופתו. מסקנה זאת נלמדה מבין השיטין של חיבורו. לא לק שהחמיר בפסקיו בנושאים אלה, אלא, שהמצאות חדשות ומודרניות נידונות רק לעיתים רחוקות במשנה ברורה¹².

הנטיה לדחות כל דבר חדש, מפני שהוא חדש, מנוגדת לנטיה של החברה התעשיתית המודרנית ההופכת גם את הישן לחדש. כדי להציג את ההמצאות החדשות בפני קובע ההלכה, היה צורך להסוותם כדי לעשותם למקובלים יותר. כי לגבי חיבור שומר מצוות דבר שאפשר ליחס, לשלב, ולקשור לעבר — נעשה ליותר לגיטימי וליותר מקובל, כי העבר והמסורת הם הנותנים לגיטימציה להווה. לפני שהחדש יכול לקבל אישור בתוך הקהילה המסורתית (הגדרה שיעקב כץ נותן לציבור שומר המצוות) יש צורך לשטש את הגבולות הישנים. כך יוצא, שהחדש אינו חדש ממש אלא חלק מהישן. תהליך הפסיקה דרש מהפוסקים אשר היר יותר פתוחים לצרכים ולמצאות של קהילותיהם מודעות חדשה לישן ולחדש.

9. מבנה חברתי כזה דוגלס הוקה ממינת כמבנה המבוסס על חוקיות חוקה וקבוצה חוקה; סטרונג גריד, סטרונג גרופ (באנגלית) במאפיין הזה היא רושמת ומתארת את המאפיינים שיוצרים חברה כזאת.

10. זרים הם יהודים ונויים המהווים סכנה לעולם הדתי.

11. ראה זוהר 1986, 23. שם הוא דן במקרה ההלכתי זה בקשר לפסקי דין של רבני מצרים במאה ה-19.

12. בחיבורי: "עלה משנה ברורה" (כ"ב", 1990) הראיתי שהתפיץ חיים פוסק לחומרא בענינים הנוגעים לחקופתו.